

АНОТАЦІЯ

Янкул О. М. «Харьковский календарь» (1869–1917 pp.) як історичне та історіографічне джерело». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Зміст анотації. Дисертація присвячена комплексному аналізу статистико-інформаційного збірника «Харьковский календарь», а також виданню, яке йому передувало – «Памятная книжка Харьковской губернии» і додатку – «Харьковский сборник». Актуальність обраної теми пов'язана з тим, що подібні масові видання на теренах Російської імперії наразі не стали об'єктом належного аналізу в літературі. Поява таких збірників є надійним маркером розвитку не лише статистики як науки, а й показником культурно-освітнього розвитку суспільства загалом, в тому числі – в регіональному вимірі. Сучасні онлайн-проекти, які пов'язані з оцифруванням пам'ятних книжок і календарів другої половини XIX – початку XX ст., бібліографічні описи, перші аналітичні спроби свідчать про те, що інтерес до подібної періодики в наш час підсилюється.

Автор розглядає передумови виникнення «Харьковского календаря», видання, які йому передували. Всього в центрі уваги знаходяться 68 томів, що включають до себе всі випуски «Памятной книжки Харьковской губернии» (7 томів), «Харьковского календаря» (49 томів) і «Харьковского сборника» (12 томів). Робота є першою всебічною розвідкою вказаних видань, які є важливими джерелами з історії Харківщини даного періоду.

У трьох розділах послідовно розглядаються теоретико-методологічні засади роботи, передумови виникнення видань і спеціально характеризуються матеріали з регіональної історії, які друкувалися на сторінках «Харьковского календаря» та його додатку. У висновках підведені основні підсумки і зроблені побажання щодо напрямків і завдань наступних наукових пошуків.

Перший розділ дисертації – «Джерельна база та історіографія проблеми» присвячений огляду джерельної бази дослідження та праць дослідників, які займаються подібною проблематикою. Джерельна база з вивчення «Памятной книжки Харьковской губернии», «Харьковского календаря» та «Харьковского сборника» є реальною та поділяється на актуалізовану й потенційну. До першої відносяться випуски даних статистико-інформаційних збірників, а також пов'язані з ними видання (наприклад, «Статистический листок Харьковской губернии», «Харьковский сборник», «Харьковский народный календарь» та ін.). До потенційної бази ми відносимо деякі архівні джерела, які дозволили б розкрити окремі аспекти діяльності Харківського губернського статистичного комітету зі створення статистичних та інших видань, а також щодо їх діяльності. Крім того, сюди можна віднести й статистичні матеріали, які надсилали з повітів до ХГСК для подальшої обробки та оприлюднення. Потенційною базою є газети «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Утро» та інші, в яких міститься інформація щодо роботи установи, звіти засідань тощо. В роботі використовувались наступні типи джерел: законодавчі акти, діловодні матеріали, его-документи, періодика. Зазначимо, що джерельна база є репрезентативною та дозволяє всебічно розглянути широке коло питань, пов'язаних зі створенням збірника, його роллю та місцем серед іншої місцевої періодики.

На основі аналізу різних класифікацій періодичних видань, які нині існують, ми можемо зробити висновок, що «Харьковский календарь» не можна вписати повністю в жодну з них. Тому ми запропонували виділяти його як окремий вид періодики – статистико-інформаційний збірник.

Історіографія з питання вивчення подібних видань Російської імперії веде свій відлік ще з часів існування збірників. Однак, на той момент ще не пройшло достатньо часу, щоб проблематизувати їх вивчення, тому у виданнях XIX – початку XX ст. (на прикладі «Харьковского календаря») ми зустрічаємо лише поодинокі згадки про них, загальні оцінки сучасників. В радянський

період (зокрема, у 1980-ті рр.) починають з'являтися роботи, автори яких розглядають ці збірники в контексті видань губернських і обласних статистичних комітетів Російської імперії.

Лише у 1990-х рр. з'являються перші узагальнюючі бібліографічні видання, присвячені пам'ятним книжкам і календарям губерній та областей імперії. Практика складання бібліографій таких збірників триває і в наш час (ХДНБ імені В. Г. Короленка та ін.). Найбільш активно темою, пов'язаною з пам'ятними книжками і календарями, дослідники почали займатись у ХХІ ст. У цей час публікуються різноманітні статті, тези доповідей на конференціях та ін. Зазначимо, що автори наразі здебільшого створюють узагальнюючі (оглядові) тексти з тих чи інших пам'ятних книжок або календарів і єдине проблемне поле, пов'язане з ними, знаходиться ще на стадії формування. Отже, в наш час історіографія питань, пов'язаних з виданням статистико-інформаційних збірників губерній і областей Російської імперії, знаходиться на початковій стадії розробки.

Другий розділ дослідження – «Виникнення «Харьковского календаря»: історичний контекст і впливи» присвячений історії появи даного видання. «Харьковский календарь», завдяки широті свого інформаційного поля, займає, на нашу думку, одне з провідних місць в харківській періодиці та є помітним явищем на теренах усіх українських губерній. Він з'явився, коли на Харківщині вже склалися певні традиції в друкарській справі, але, не зважаючи на це, ознаменував нове слово в цій царині – появу статистико-інформаційних видань більш високого рівня. На своїх сторінках він надавав інформацію, яку раніше можна було зустріти окремо в газетах, журналах, альманахах тощо, котрі створюють умовну систему видань, що передували йому. Однак, «Календарь» містив і дані, які раніше були невідомі широкому загалу (наприклад, різноманітні статистичні матеріали). Подібні збірники виходили в кожній губернії, кожен з них унікальний за своїм змістом і актуальний для конкретного регіону. Втім, є підстави стверджувати, що «Харьковский календарь» мав очевидні переваги перед багатьма такого роду

виданнями, які виходили друком в інших губернських центрах Російської імперії. Цьому він зобов'язаний, насамперед, кадрам Харківського університету, професори якого брали активну участь у роботі ГСК.

Зазначене видання продовжило й розвинуло ті традиції, які вже склалися в системі регіональних видань. Основу для «Харьковского календаря» заклала «Памятная книжка Харьковской губернии», яка була першою спробою в губернії зробити універсальний статистико-інформаційний збірник, призначений для широкого кола читачів. «Харьковский календарь» являв собою нову сходинку в цьому плані. Можна казати про те, що він став певним результатом статистичного обстеження регіону. Кожного року Харківський губернський статистичний комітет проводив перепис населення, обробляв і систематизував ці дані, складав відповідні таблиці. Завдяки подібній інформації можна простежити розвиток Харкова та губернії в економічному, соціальному та культурному плані, зокрема, з'ясувати наслідки модернізаційних процесів, які відбувалися в період так званих «Великих реформ», подальшому прогресі суспільства.

З появою наукового додатку «Харьковский сборник» розширилося уявлення про Харків і губернію завдяки науковим і науково-популярним статтям фахівців (вчених, які представляли різні галузі знань), а також і аматорів – дослідників краю. Це видання здійснювало не лише просвітницьку функцію, а й популяризацію місцевої історії, збереження пам'яті про минуле регіону. Крім того, на нашу думку, воно давало потужний поштовх до розвитку краєзнавства на Харківщині.

Про те, що «Харьковский календарь» майже півстоліття залишався одним з головних видань в губернії, свідчать неодноразові спроби (як правило, не дуже вдалі) розпочати друк подібних видань («Харьковский народный календарь» та ін.). Втім, до вимушеного припинення свого існування у 1917 р. збірник був найсоліднішим і найавторитетнішим в тих галузях інформації, якими він опікувався.

Особистий внесок автора полягає в створенні спеціального дослідження, в якому всебічно проаналізовано «Харьковский календарь» та видання, генетично з ним пов'язані за допомогою історичних, джерелознавчих та історіографічних методів і підходів (див. Вступ). Крім того, було уточнене визначення календарів та пам'ятних книжок Російської імперії як «статистико-інформаційних збірників» (саме таке формулювання було обране, оскільки основу таких видань складали статистичні матеріали, а інша інформація була доповненням до них) і запропоновано відносити їх до окремих типів періодичних видань. З «Харьковским календарём», його попередником «Памятной книжкой Харьковской губернии» та додатком – «Харьковским сборником» пов'язані деякі з відомих діячів науки (серед них – П. С. Єфименко, В. В. Іванов, плеяда університетських професорів та ін.). Робота над темою дозволила уточнити певні факти з їх наукових біографій.

Третій розділ – «Матеріали з регіональної історії на сторінках «Харьковского календаря» та його додатку – «Харьковского сборника» присвячений огляду світових, загальноімперських і місцевих матеріалів на сторінках видань, статистичним даним і науково-популярним публікаціям. «Харьковский календарь» містив в собі як загальноімперську (яка була більш формалізованою і не змінювалась протягом всього часу існування збірника), так і місцеву інформацію. Остання безперервно розширювалася (і постійно переважала загальну). Тривалий час відбувався пошук оптимальних варіантів змісту. Врешті, у 1890-х рр. зміст «Харьковского календаря» став більш структурованим і діловим, через що він поступово перетворився на статистико-довідкове видання. Криза початку ХХ ст. та інші бурхливі події цього часу теж залишили свій слід у виданні, зміст якого з кожним роком скорочувався, все менше в ньому було розмаїття інформації.

Статистичні дані були важливою складовою видання і завдяки їм можна простежити, як зростало населення та його склад міста Харкова та Харківської губернії протягом майже півстолітнього періоду, як виникали різні підприємства, завдяки чому відбувся перехід Харківщини від аграрно-

промислового регіону до промислово-аграрного, як змінювалися різні установи, їх адреси та ін. Кожного року Харківський губернський статистичний комітет проводив одноденний перепис населення й ці показники розміщувалися на сторінках «Харьковского календаря» з різницею в один-два роки. При цьому, наприкінці XIX ст. в Харкові з'явився міський статистичний відділ, який видавав власні праці щодо перепису населення й між цими установами існувала певна конкуренція. Крім того, це показує, що статистика починала грати все більше важливу роль в суспільстві та боротьба між різними установами за право бути головним, найбільш точним і оперативним в цій справі була досить актуальною.

Окрім статистичних і довідкових відомостей, «Харьковский календарь» містив в собі й статті наукового та науково-популярного характеру. Така традиція заклалася ще в «Памятной книжке Харьковской губернии». До 1880-х рр. такі публікації зустрічалися нечасто, а з 1884 р. у виданні з'являється окремий науковий відділ, де розміщувалися подібні матеріали. Більшість з них в «Харьковском календаре» стосувалися історії краю, хоча досить багато з них були присвячені медицині, сільському господарству тощо. З появою у 1887 р. спеціального додатку до «Календаря» – «Харьковского сборника», потреби друкувати такі статті в основному виданні відпала. Остання така публікація з'явилася на сторінках видання на 1891 р. Не менш важливу роль також грали додатки, які представляли собою здебільшого різноманітні плани міста або губернії (намісництва) різних років.

Також однією з важливих рубрик нам здається «Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии», в якій містились біографічні довідки про різних діячів. Очевидно, це було однією з перших спроб створення біографічного довідника місцевих діячів. Нам вдалося визначити загальну кількість таких статей, яка сягала 72. З них найбільшу кількість складали біографії вчених і викладачів, письменників і поетів, а також церковних діячів. Всіх інших довідок було значно менше. Зазначимо, що в даній рубриці зустрічаються також імена, які сьогодні не є гучними (наприклад,

письменників О. О. Корсуна, Н. С. Соханської (літературний псевдонім – Кохановська), Л. Я. Кричевської та ін.).

В роботі доводиться, що цінне статистико-інформаційне джерело може бути в нагоді не лише історикам і краєзнавцям, а й джерелознавцям, книгознавцям, бібліотекознавцям й іншим представникам гуманітарного знання.

Ключові слова: «Харьковский календарь», «Памятная книжка Харьковской губернии», «Харьковский сборник», джерелознавство, періодика, статистико-інформаційне видання, Харківська губернія.